

Offentligt och ideellt byggande

Administrativa byggnader

Från sockenstugor till tingshus och stadshus

Sockenstugan hade i allmänhet sin plats invid församlingskyrkan. Under 1700-talet blev sockenstugorna allt vanligare. Här sammanträdde sockenstämman och, efter instiftande av kommunallagarna 1862, även kommunalstämman. Sockenstugorna kunde härbärgera fattigvården och de blev ofta platsen för den första fasta skolundervisningen. Exempel på en bevarad sockenstuga finns t ex i Kärda kyrkby, vid prästgården, söder om kyrkan.

Kunglig Maj:t utfärdade 1757 regler för inrättande av sockenmagasin. Här skulle spannmål lagras under goda år för att kunna brukas som en buffert under år med dålig skörd. Bevarade sockenmagasin finns strax norr om Dannäs kyrka, i Kärda kyrkby och invid Nydala församlingskyrka. Sockenmagasinet i Nydala uppfördes 1773 och används idag som museum för hembygdsföreningens samlingar.

Den lokala självstyrelsen har förhistoriska anor i vårt land. Domar avkunnades på det gemensamma tinget. Från medeltiden utgjorde häradet grunden för lokal förvaltning och rättsskipning i denna del av landet. På 1300-talet bildades Tiohärads lagsaga, där bl a Finnvedens tre härader kom att ingå. Värnamo blev tingsplats för Östbo härad. I 1734 års lag föreskrevs att varje härad skulle uppföra ett eget tingshus. Att uppföra dessa ålåg bönderna i häradet. I avsaknad av tingshus hölls tingsförhandlingarna bl a i gästgivargårdar eller andra större gårdar. Från 1971 övertog Byggnadsstyrelsen ansvaret för tingshusen och från 1993 det statliga bolaget Vasakronan.

1830 byggdes ett tingshus vid Gästisplan i Värnamo. Det nuvarande tingshuset vid Kyrktorget uppfördes åren 1905 – 1906 som Östbo härads tingshus, en tvåvåningsbyggnad med rödbrunt fasadtegel. Under decennierna kring sekelskiftet byggdes många nya tingshus, ofta med en historiserande arkitektur som det i Värnamo. Tingsrätten i Värnamo är numera nedlagd.

Värnamo fick sent ett stadshus, speciellt uppfört för ändamålet. Stadshuset vid Kyrktorgets östra sida ritades av den Jönköpingsbördige arkitekten Carl Nyrén och arkitekt Jens Carlsén. Det uppfördes i flera etapper under åren 1960 – 1971.

Vårdens byggnader

Enligt 1734 års lag utgjorde det socknarnas skyldighet att svara för fattigvården och upprätta fattighus. Sockenstugor kunde ibland brukas som fattighus.

Inrättande av landsting i länen var en följd av 1860-talets kommunalpolitiska reformer. Jönköpings läns landsting sammanträdde för första gången 1863. Så småningom kom landstinget att koncentrera sin verksamhet till sjukvårdsfrågor. Mot slutet av 1800-talet inrättas en sjukstuga i Värnamo. Fram till 1920 var epidemisjukvården en angelägenhet för primärkommunerna, därefter blev det landstingets ansvar. År 1923 invigdes det nya länslasarettet i Värnamo. Detta utvidgades under 1940- och 1950-talen med flera vårdbyggnader och personalbostäder inom kvarteret Broarna.

Väl synligt vid infarten till Horda ligger f d Tallebo vårdhem, med huvudbyggnaderna norr om Parkvägen och sex enplansvillor söder om vägen. Tallebo byggdes som ett

vård- och arbetshem 1928, och blev sedan vårdhem för förståndshandikappade. I samband med att ansvaret för omsorgsvården överfördes från landstinget till kommunerna lades vårdhemmet ner i mitten av 1990-talet. Det f d vårdhemmet fick en ny ägare under år 1999.

Soldattorp och officersboställen

Läns- och landskapsregementen började upprättas från 1620-talet. Under Karl XI:s regeringstid skapades Indelningsverket som ägde bestånd från 1682 till 1901, då den allmänna värnplikten infördes. I varje län upprättades fasta regementen, indelade i kompanier. I Värnamo fanns Nr 6 Norra Västbo kompani och Nr 7 Östbo kompani. Kompanichefsboställen fanns för Norra Västbo i Torp i Bredaryd och för Östbo i Svanaryd i Fryele. Indelningsverket vilade på landsbygdens bönder. Bönderna i en permanent rote, bestående av två till fem gårdar, skulle sörja för en soldat, båtsman eller ryttare. Bostaden bestod av ett torp, ofta med en enkelstugas plan, med loge och fähus och med tillhörande åker och äng. År 1695 stadgade en förordning att ena gaveln skulle rödfärgas och förses med kompaniets namn och torpets nummer. Under 1800-talet fick torpen speciella soldattorpstavlur, med olika modeller för de enskilda kompanierna. En del f d soldattorp har fortfarande dessa tavlor kvar på ytterväggen. Syneförrättning ägde rum på boställena vart tredje år, under deltagande av militära befattningshavare, länsman och nämndemän. Diskussioner fördes rörande vad som ålåg roten eller rusthållet att svara för när det gällde underhåll och reparationer och vad som ålåg den boende själv.

Mellan exercistillfällena fungerade soldaterna som småtorpare och kom att göra en stor insats som nyodlare på byarnas utmarker. Ett exempel på detta utgör det ensamliggande soldattorpet Hallabacka i Hånger. Soldattavlan anger torpets och soldatens tillhörighet: *"No 6 Östbo Kompani Kongl. Jönköpings Reg te"*. Av ladugård, jordkällare och brunn finns bara stengrunderna kvar och betes- och ängsmarken runt torpet håller på att växa igen. Det f d "knektatorpet" i Stora Rona i Voxtorp har ett annat läge, nere vid sjön Flåren. Soldattavlans text ovanför dörren lyder: *"No 89 Östbo Kompani Kongl. Jönköpings Reg te"*. Torpet tillhörde en rote med fyra gårdar. Vid det enda kvarvarande f d soldattorpet i Tännö, Släggebo, finns förutom torpstugan en enkelstuga, ladugården och boden/avträdet kvar.

En hel del soldattorp finns bevarade, liksom andra militära boställen, dock ofta ombyggda och numera i bruk som fritidsbostäder.

Även officerare fick som sin huvudsakliga löneförmån ett jordbruk med tillhörande mark och byggnader att bruka. Generalmajoren Erik Dahlbergh upprättade 1687 (samma år som han blev landshövding i Jönköpings län) mönsterritningar för officerarnas boställen. Dessa var noggrant reglerade med hänsyn till befälsgrad. Fyra rum, förstuga och kök åt kaptener och ryttmästare, en storstuga och två kammare åt löjtnanter, fänrikar och kornetter. Det ålåg Kronan att uppföra och underhålla huvudbyggnaden. Till skillnad från soldattorpen så skulle dessa byggnader vara rödfärgade. Under 1800-talet övergavs mönsterritningarna och huvudbyggnaderna uppfördes i enlighet med tidens rådande ideal. Officersboställena var betydligt färre än soldattorpen.

En kvarleva från Indelningsverkets tid utgör den halmhydda som återfinns på hembygdsgården i Horda, Rydaholm. Mellan åren 1840 och 1842 uppfördes 126 halmtäckta hyddor för att göra tjänst som sommarförläggning på exercisplatsen Kronobergshed i Kronobergs län.

Skolbyggnader

År 1842 fick Sverige en folkskolestadga vilken innebar skolplikt och att alla barn hade rätt att få undervisning i läsning, räkning och katekesen. Det föresattes dock att barnen hade inhämtat en viss läskunnighet före skolstarten. Från kyrkans sida hade man redan från 1600-talets slut initierat läskampanjer i landet. Det finns uppgifter om "skolmästare" i Rydaholms pastorat 1788. Sockenprästernas husförhör kontrollerade läsförmåga och kunskap i katekesen. En bevisad läsfärdighet krävdes för att bli konfirmerad eller för att ingå äktenskap.

År 1858 såg man sig tvungen att utfärda stadgar för inrättande av småskolor. Innan för ändamålet speciellt uppförda skolbyggnader togs i bruk kunde undervisningen bedrivas i ambulerande form mellan byarnas gårdar, i sockenstugan och ibland även i missionshusen. För ändamålet särskilt inrättade skolhus var ovanliga vid 1800-talets mitt.

Redan 1828 hade John och Jacob Essen Hamilton tagit initiativet till en skola med växelundervisning för bruksarbetarnas barn på Hörle bruk i Värnamo socken.

Bergets skola på Herrestad i Kärda grundades 1833 av Emelie Peterson, ägare till Herrestads gård.

I Värnamo skapades en "häradsskola" 1657. En skola av mer varaktig karaktär inrättades 1837. År 1867 invigdes det tvååriga Wernamo lägre elementarläroverk för pojkar i en byggnad vid Gästisplan.

Redan 1876 började Folkhögskolan sin undervisning i Värnamo, på initiativ av en landstingsman. År 1907 flyttade skolan till sitt nuvarande läge vid Västhorjavägen, en tomt förvärvat från Västhorja Mellangård. År 1923 övertogs folkhögskolans drift av Landstinget. Intill skolbyggnaderna återfinns elev- och personalbostäder.

Från 1877 kom köpingen att bilda ett eget skoldistrikt och 1878 flyttade folkskolan in i en ny byggnad på den sydöstra sidan av Kyrktorget. Till denna byggnad flyttade även elementarläroverket. År 1908 invigdes folkskolebyggnaden i Enehagen. Enehagsskolan fick nya skollokaler på 1940-talet, ritade av arkitekt Tore Moxness. En monumental folkskolebyggnad, placerad i ett fritt och väl synligt läge, invigdes 1924. Den benämndes senare Västra skolan. Till de nya skollokalerna flyttade folkskolan från Kyrktorget. Till skolbyggnaden vid Kyrktorget flyttade i stället Samrealskolan.

Från 1853 fanns i Värnamo socken en ambulerande skola, med undervisning bl a i Hjälsammar, Maramö, Tjutaryd, Vällersten och Västhorja. År 1877 beslöt socknen att bygga skolhus speciellt för ändamålet i Hornaryd, Hörle, Nederby, Nöbbele och Vällersten. Att bygga ett skolhus, med vidhängande lärarbostad, uthus mm, innebar ett stort ekonomiskt åtagande för församlingarna. Åren 1865 och 1878 utgav Överintendentämbetet mönsterritningar, normalritningar, för skolhus. Ofta nog uppfördes dock skolbyggnaderna ute på landsbygden i den lokala byggnadstraditionen. Småskolan fick in på 1900-talet hålla till i mer provisoriska lokaler.

Med tiden kom skolbyggnaderna att utgöra prestigefyllda byggnadsuppdrag, i ett modernt samhälle stätt i utveckling. Det framstår i Värnamo kommun tydligast i skolmiljöerna från 1950-talet.

Ett fint exempel på en skolmiljö med flera generationers skolbyggnader finns i Bredaryd, väster om kyrkan. De två faluröda byggnaderna, den äldre skolan och lärarbostaden, kompletterades på 1950-talet med en ny skolbyggnad i gult tegel. Denna har under senare år utvidgats med en ny byggnad, också den i gult tegel.

Ett skolmuseum återfinns i Björkhaga, söder om sockenkärnan i Torskinge.

Kyrkans bebyggelsemiljöer

Kyrkor

Under tidig kristen tid uppfördes kyrkobyggnaderna i trä i resvirkesteknik, s.k. stavkyrkor. Vid rivningen 1881 av den gamla kyrkan i Hånger hittades väggplankor i ek från en medeltida stavkyrka.

Med kristendomens allt större betydelse kom allt fler kyrkor att byggas i sten, en byggnadsteknik som var ny för Norden. I Värnamo kommun finns fyra stycken till delar bevarade medeltida stenkyrkor: kyrkobyggnaderna i *Dannäs*, *Nydala*, *Rydaholm* och *Torskinge*. Att det var just på dessa platser som påkostade stenkyrkor uppfördes var naturligt: Dannäs ligger i anslutning till den historiskt betydelsefulla Bolmenbygden och Nydala kyrka var en klosterkyrka. I Rydaholm byggdes kyrkan i en, sedan tidigare, betydande centralbygd. Inom Jönköpings län dominerar de medeltida stenkyrkorna i centralbygder som Finnveden.

Torskinge kyrka, en av de medeltida kyrkor som uppfördes i sten

Att bekosta och rent praktiskt uppföra en kyrkobyggnad ålåg socknens invånare, dvs. de jordägande bönderna. I Tiohäradslagen stadgades att: *"Nu vilja bönder bygga kyrka; då skall man utsätta möte för alla jordägande som finns i socknen att komma dit. De skola hugga timmer efter mantal och göra körslor efter antalet dragare och lämna mat efter tillgången på boskap. Är han med då man lägger syllar, vare ock med då man lägger tak"*.

Kyrkobyggnandet var centralstyrt och förordningar reglerade i detalj hur man skulle gå till väga. Uppförandet av sockenkyrkor blev därmed även en symbol för statsmakten och kungamakten. En förnyad kunglig förordning från 1776 angav att alla sockenkyrkor skulle ställas under överinseende av Överintendentämbetet (ÖIÄ) i Stockholm, den centrala myndigheten för landets byggnadsväsende. Till ÖIÄ i Stockholm skickades anhållan efter att den först hade passerat stiftets biskop och länets landshövding. I anhållan skulle framgå i vilket skick den gamla kyrkan var, om material från denna skulle kunna återanvändas i det nya kyrkobygget, hur tillgången på byggnadsmaterial var i övrigt mm. Ritningarna utformades eller granskades av ÖIÄ och stadfästes sedan av Kungl. Maj:t. Den nya kyrkobyggnaden uppfördes i allmänhet vägg i vägg med den gamla kyrkan, vilket innebar att den senare på sina håll kunde fortsätta att brukas under byggnadstiden. Kyrkobyggnaderna skulle uppföras i sten. Om församlingen inte hade råd med detta kostsamma material så kunde de få dispens och ersätta stenen med det traditionella materialet trä. Från

centralt håll, statskyrkan och majestätet, var man mån om att möjliggöra byggandet av kyrkor som skulle kunna rymma hela församlingen. Kyrkobyggnaderna var en viktig kanal för statsmaktens strävan att sprida information och påbud till allmänheten.

Sockenkyrkorna i Värnamo kommun är antingen uppförda eller ombyggda under en mycket expansiv tid av svenskt kyrkobyggande, under perioden mellan ca 1760 och 1860.

Rydaholms kyrka med det romanska tornet med tvillingspiror

Rydaholms kyrka uppvisar en särpräglad och storslagen västportal: ett medeltida romanskt torn, uppfört på 1150-talet och försett med tvillingspiror. Spirorna uppfördes troligen vid mitten av 1300-talet. Det var ovanligt att de medeltida kyrkorna försågs med torn. Det var även ovanligt att låta uppföra byggnader i sten vid denna tid. Detta talar förmodligen för att kyrktornet hade en funktion som försvarstorn, samtidigt som det brukades som förråd. Såväl byggnadstekniskt som i materialval är tornet påkostat. Det är uppfört i kvaderhuggen granit och grönsten. Spirorna är täckta med spån. Tornet är det som bevarades av den medeltida kyrkan, medan resten av kyrkobyggnaden revs 1793 inför byggandet av ett större kyrkorum. Biskopen i Växjö motsatte sig att församlingen behöll det medeltida tornet. Thure Wennberg på ÖiÄ ritade det nya långhuset, avslutat med ett halvrunnt kor. Byggmästare Hans Lundström från Laholm ledde byggnadsarbetet. Kvadersten från det rivna långhuset återanvändes i sockeln. Inmurade runt sydportalen finns fragment från den medeltida kyrkan i form av skulpturer och kolonner. Den påkostade och monumentala utformningen av kyrkan under medeltid talar för att Rydaholm hade stor betydelse i kyrkligt hänseende. Förmodligen har Rydaholms kyrka haft en funktion som biskops- eller kungskyrka. Kyrkan är välbevarad exteriörs, medan interiören har förändrats.

Dannäs kyrkas äldsta delar, långhusets murar, stammar från 1200-talet. Troligen är detta Bolmenbyggdens äldsta kyrkobyggnad. Tornet byggdes 1813 och långhusets

västra del byggdes om och till 1816, efter ritningar av arkitekt S Nilsson Morin. Stenkyrkan har en beige spritputs, långhusets tak är täckt med enkupigt lertegel och tornet med kopparplåt.

Torskinge kyrka utgör ännu en av de medeltida stenkyrkorna i Värnamo kommun. Dess äldsta delar stammar från 1200-talets början. Kyrkan byggdes till åt väster 1705. Vid en ombyggnad åren 1902 – 1903 fick den sitt nuvarande utseende.

De övriga äldre sockenkyrkorna, i *Fryele* och *Gällaryd*, är uppförda i *sengustaviansk stil*. Den tongivande arkitekten Carl Hårleman, var intendent vid Överintendent-ämbetet åren 1741 – 1753. Ett planschverk av honom kom att tjäna som mönster för det statliga och privata byggandet. Här finns förebilderna till de gustavianska sockenkyrkorna, vilka uppfördes på 1780- och 1790-talen. De gustavianska kyrkorna är salkyrkor med rundade kor. Formspråket är klassiskt och återhållet, med antikens byggnader som förebild.

Fryele kyrka kan tyckas ha en ovanlig placering, på byns lägsta punkt i dalen, omgiven av gårdar i höjdlägen med vidsträckt utsikt över bygden. Kyrkan byggdes åren 1788 – 1790 efter en ritning av Thure Wennberg på ÖIÄ, daterad 1783. Det rektangulära kyrkorummet har ett tresidigt kor. Tornhusets hjälmhuv kröns av en lanternin. Den välbevarade stenkyrkan har vit slätputs och är täckt med ett svart plåttak.

Fryele kyrka, nere i dalen

Gällaryds kyrka ersatte en tidigare medeltida träkyrka och uppfördes åren 1782 – 1786. Georg Silfversparre, dåvarande ägare till Ohs Bruk, var pådrivande när det gällde kyrkobygget. Han ritade själv ett förslag vilket omarbetades av Thure Wennberg 1781. Först 1789 uppfördes kyrkans torn. Stenkyrkan har en vit slätputs. Taket är täckt med grå skifferplattor. Lanterninen i trä, med ursprunglig färgsättning i rött och grått, är numera inklädd med vit plåt.

Som på så många andra håll i Småland dominerar de *nyklassicistiska* kyrkobyggnaderna, dvs. de stora vita *salkyrkorna* med sadeltak och lanterninprydda torn. Dessa kyrkor utvecklades under 1700-talets slut och 1800-talets början. Symmetri, renhet och enkelhet präglade de nyantika arkitektoniska idealen. Kyrkobyggnaderna är putsade i vitt, eller annan ljus kulör. Även invändigt dominerar den ljusa färgsättningen i det öppna kyrkorummet. Populärt kallades kyrkorna

Tegnérlador. Biskopen i Växjö under åren 1824 – 1846, Esaias Tegnér, beskrev kristendomen som ett ljusets lära, där även det himmelska ljuset i kyrkorummet skulle upplysa församlingen. Kritikerna uppfattade dessa nyklassicistiska kyrkorum som kyliga och profana och Tegnér som en kyrkoraserare. Tegnér propagerade för denna kyrkotyp som ersättning för de ofta mörka, trånga och slitna medeltida kyrkorna. Ett bevingat uttryck förknippat med denna tid är att "*freden, vaccinet och potäterna*" hade medfört en så stark folkökning på landsbygden att bl a därav följde att uppförandet av tillräckligt rymliga kyrkobyggnader var av nöden.

Till de nyklassicistiska kyrkorna i Värnamo kommun räknas *Bredaryd, Forsheda, Kårda, Tånnö, Voxtorp och Värnamo.*

Voxtorps kyrka uppfördes 1841 – 1843 efter en ritning av Samuel Enander på ÖIÄ, daterad 1839 och baserad på ett förslag av den lokale byggmästaren Andreas Bengtsson. Kyrkan ersatte en medeltida stenkyrka som stod på samma plats. Kyrkobyggnaden är uppförd som en salkyrka i sten med inslag av tegel och har en vit spritputsad fasad. Den öppna lanterninen som kröner tornet är uppförd i trä. Långhusets tak och tornet är täckta med falsad kopparplåt, medan sakristian har spåntak. *Voxtorps kyrka* invigdes 1845.

Tånnö kyrka uppfördes 1849, med *Voxtorps kyrka* som förebild, men i en mindre skala. Kyrkan ligger i den södra delen av kyrkbyn, i det öppna jordbrukslandskapet, öster om sjön Vidöstern. Med ett förslag daterat 1839 av byggmästaren C G Lilliegren som underlag, utförde Ludwig Hawerman vid ÖIÄ ritningarna 1845. Troligen var Andreas Bengtsson från Åsen i *Voxtorp* byggmästare vid kyrkobygget. I samband med uppförandet revs den gamla medeltida träkyrkan. Timret från denna återanvändes till ett husbygge på Tånnögatan 10 i Värnamo. Kyrkans västportal har en ovanlig utformning: halvkolonner som flankerar porten fortsätter i en vulstbåge runt det halvmåneformade fönstret. Lanterninen är öppen och färgsatt i rött och vitt.

Även *Bredaryds kyrka* uppfördes med *Voxtorps kyrka* som förebild, efter en ritning daterad 1851. Den medeltida kyrkan på platsen revs samma år, 1863, som den nya kyrkan uppfördes. Arkitekt var A Langlet, murarmästare var Elias Pettersson från Sandhult och snickarmästare Bengt Andersson från Villstad. Kyrkan med omgivande kyrkogård har ett framträdande höjdläge mitt i tätorten, omgiven av en terrassering med en kallmurad stenmur. Kyrkan i sten har en vit spritputs, långhusets och sakristians tak är täckta med svart skiffer lagt i diagonal och det halvrunda korets och tornets tak är täckta med fjällskiffer. Tornet kröns av en glasad lanternin med koppertak.

Forsheda kyrka invigdes 1868. Kyrkobyggnaden ritades av arkitekt L Hedin. Tornet kröns av en rundad, glasad lanternin. Den vitputsade kyrkan har spåntak på långhus och absid och falsad plåt på torntaket. Längs långhusets södra vägg finns äldre gravstenar uppställda, bl a tvillingstenar från 1700-talet och runda stenar.

Forsheda kyrka

Kärda kyrka började uppföras 1876, som en sen representant för de nyklassicistiska kyrkobyggnaderna. Kyrkobyggnaden ritades av Johan Fredrik Åbom på ÖIÄ. Lanterninen har här ersatts av en spetsig tornhuv. Under takfoten löper en dekorativ list i mönstermurat gult tegel. Inmurad på kyrkans västfasad återfinns en gravhäll med en relief av Måns Eriksson Ulfsparre (död år 1595) och hans hustru Margareta Johansdotter Bååth. Ulfsparre var godsägare på Källunda, öster om Källundasjön.

Gravhäll över Måns Eriksson Ulfsparre och Margareta Johansdotter Bååth, inmurad på Kärda kyrkas västra fasad

Värnamo kyrka uppfördes 1872 – 1875, då den gamla kyrkan hade blivit för liten för att rymma den växande församlingen. Kyrkobyggnaden ritades av A Törnquist och som byggmästare fungerade två västgötar, A Ingermarsson och A Pettersson. Den nya kyrkan uppfördes utanpå den gamla kyrkobyggnaden från 1686, så att församlingen hade en kyrkolokal att bruka även under delar av byggtiden. Sten från den gamla kyrkan återanvändes i uppförandet av den nya och kanske även murverk från en äldre kyrka uppförd på 1300-talet. Kyrkan är en korskyrka, dvs. den har en korsformig grundplan. Långskeppet, långhuset, flankeras av tvärskepp, korsarmar. Tvärskeppen åt norr och söder är försedda med portaler, liksom tornet i väster. Det rakt avslutade koret mot öster har en absid, flankerad av en sakristia på vardera sidan.

Hångers kyrka uppfördes 1880 – 1882, efter ritningar av arkitekten Johan Fredrik Åbom vid ÖiÄ. Salkyrkan har en vitputsad fasad och tornet kröns av en spetsig tornspira.

På initiativ av ägarfamiljen till Ohs bruk uppfördes i *Ohs* så sent som 1929 - 1931 en kyrka med vidhängande gravkapell, avsett för familjen. Kyrkan ritades av B Jonson.

Alla församlingskyrkor uppförda före 1940 är skyddade enligt lagen om kulturminnen (KML 1 988:950, kap 4).

Kyrkogårdar

Till kyrkomiljön hör kyrkogårdarna. Före 1800-talet var inte kyrkogårdarna planerade, utan bestod av en naturlig äng med spridda gravplatser. Gravarna kunde markeras av hällar eller resta stenar i kalksten eller sandsten. På flera av kyrkogårdarna, bl a i Dannäs och Torskinge, finns s.k. tvillingstenar från 1700-talet. Dessa är försedda med inskriptioner, kranier och timglas. Tvillingstenar återfinns även på den av en stenmur omgivna ödekyrkogården i Hånger. Förutom stenar och kors kan här ses grundstenarna efter Hångers första kyrka, en stavkyrka uppförd under tidig medeltid. Kyrkogårdarna som hörde till de medeltida kyrkorna var troligen ganska små och obetydliga. Järnkors i smide började användas från 1600-talet. De flesta gravar hade dock fortfarande endast enkla markeringar eller inga alls. Från Kungl. Maj:ts sida ställdes 1805 och 1815 krav på bättre planerade och planterade kyrkogårdar. Kyrkogårdarna kom sedermera att delas in i symmetriska kvarter med markerade gravplatser med gångar mellan. Ett exempel på 1900-talets mer påkostade gravmonument är det över överståthållare Torsten Nothin på Fryele kyrkogård, hägnad av grova smidda kedjor.

Begravningsplatserna hör idag till våra mest välskötta parkanläggningar och representerar ett stort kulturhistoriskt värde: *"I vården av en begravningsplats ska dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna ska vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och förvanskas"* (KML 4 kap 11 §). I viss mån har olika bevarandebestämmelser mött varandra: strävan efter att bevara *"det gröna kulturarvet"* respektive det byggnadsantikvariska perspektivet. Många kyrkogårdar har dock delvis förändrats, inte minst med tanke på önskemål om förenkling av underhåll och skötsel. Kyrkogårdsförvaltningarna har idag att i allt större utsträckning möta och ta ställning till nya gravsmäckningstraditioner i de kulturmiljöer som begravningsplatserna utgör.

Begravningsplatser kan även förekomma utan ett kyrkligt sammanhang. Sydväst om Eds gård i Voxtorp återfinns släktföreningens privata gravplats. Begravningsplatsen

ligger i en dunge på en kulle, Linnekullen. Ett staket i järnsmide inhägnar gravstenarna.

Alla kyrkotomter och begravningsplatser som är anlagda före 1940 är skyddade enligt lagen om kulturminnen (KML 1 988:950, kap 4).

Prästgårdar

Prästgården ligger oftast i anslutning till församlingskyrkan och utgör ett av inslagen i den gamla sockenkärnan. I Tännö ligger dock den f.d. prästgården med arrendebostad (Norrtorp 1:15) i motsatta ändan av byn i förhållande till kyrkan.

De medeltida landskapslagarna stadgade att församlingen skulle uppföra en gård och upplåta mark åt sin präst, så att denne skulle kunna hålla ett jordbruk. Statliga förordningar reglerade byggnadsskyldigheten och prästgårdarnas utformning. 1720 års resolution fastslog att församlingsborna hade skyldighet att uppföra sju hus på prästgården. Prästgårdarna följde ursprungligen den folkliga byggnadstraditionen. Mot slutet av 1700-talet förekom det att parstugan ersattes av ett envåningshus med sexdelad plan. Större byggnader kunde målas med linolja i gult eller grått.

En äldre prästgård återfinns på sin ursprungliga plats på hembygdsgården i Gällaryd. Den nuvarande prästgården i Gällaryd är en typisk representant för 1920-talets prästgårdar, uppförda i "herrgårdsstil". Den har element som ett djupt neddraget valmat tak, frontespis och kolonner som bär upp balkongen.

År 1910 delades prästgårdarna i en tjänstebostads- och expeditionsdel respektive en jordbruksdel med arrendatorsbostad. Prästerskapets dubbla roll att både vara en själasörjare och jordbrukare upphörde därmed definitivt.

Nydala kloster och klosterkyrka

Munkar från cistercienserorden grundade 1143 klostret i Nydala. Dessa var utsända från klostret i Clairvaux i Champagne i Frankrike för att här grunda ett centrum för den kristna missionen. Klostrets namn blev Sancta Maria de Nova Valle (Nydala). Enligt cistercienserordens regler anlades klostret i en bördig dal, tämligen avskild från bebyggda trakter. Valet av platsen vid Ruskens norra strand tros sammanhånga med cisterciensernas kunskaper i järnframställning och den möjlighet som här kunde finnas att utvinna sjömalms för bearbetning. Klostret skulle vara en självförsörjande enhet och det inbegrep bl a tillverkning av verktyg och byggnadsdetaljer i järn. Nydala kloster kom att få en stor betydelse, dels som ett kulturellt centrum i medeltidens Småland och dels som ett ekonomiskt centrum med ett vidsträckt markägande i angränsande socknar. Cisterciensermunkarna förde med sig kunskap och skicklighet inom många områden till bygden.

Klosterkyrkan, byggd till Jungfru Marias ära, invigdes troligen 1266. Byggnadstekniken i kyrkans äldsta delar, kvaderstensteknik där gnejsstenen huggits till stora fyrkantiga block, förde cisterciensermunkarna med sig till landet. Motsvarande teknik återfinns i Rydaholms kyrkas tvillingtorn. De yngre delarna av klosterkyrkan uppfördes av obearbetade stenblock. Kyrkan fick ett rakt avslutat, absidlöst kor. Ett karaktäristiskt drag i cisterciensernas kyrkobyggande är den tredelade fönstergruppen med högsnala fönster i korgaveln. Troligen hade kyrkan ett torn i form av en större takryttare. Detta var vanligt förekommande på kyrkorna i andra cistercienserkloster.

Nydala tycks inte ha haft en planerad och planterad kyrkogård, trots klostrets stora betydelse och dess europeiska kulturkontakter. Kyrkogården bör i huvudsak ha bestått av gräsmark med enstaka gravmonument.

I samband med reformationen på 1500-talet förföll klostret och klosterkyrkan. Under 1600-talet inrättades en församlingskyrka i den östra delen av kyrkan. Kyrkan blev betydligt mindre än den medeltida klosterkyrkan. Upprustningen bekostades av ägarna till Nydala säteri, vilka hade patronatsrätt över kyrkan. Kyrkan försågs med ett torn 1704. Det kvadratiska tornet med sin karnisformade huv fick en täckning av spån. Trolig byggmästare och kanske även arkitekt, var Lars Höflin från Kronobergs län.

Av själva klostret återstår idag delar av klosterkyrkan, ruiner öster om kyrkan, ett kapell uppfört i natursten, den så kallade bondkyrkan och det så kallade klosterstallet söder om kyrkan.

Folkrörelsernas kulturmiljöer

Från 1800-talets mitt växer de första folkrörelserna fram i Sverige, det vill säga väckelse- eller frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen. De har alla lämnat fysiska spår efter sig. Dessa kulturmiljöer är viktiga för förståelsen av de processer som i så hög grad kommit att prägla svenskt samhällsliv efter 1800-talets mitt. Folkrörelsernas byggnader kom inte bara att tjäna det sammanhang de var byggda för, utan blev ofta viktiga lokala mötesplatser.

Folkrörelsernas framväxt var nära förknippat med det industriella samhällets utveckling. De speglar kampen för mötesfrihet, religionsfrihet och yttrandefrihet.

Frikyrkor

Den andliga väckelsen och frikyrkorörelsen var den av folkrörelserna som tidigast fick genomslag i Sverige, med början redan på 1860-talet. I Jönköpings län och inte minst i Värnamo kommun, fick väckelserörelse och frikyrklighet ett starkt fäste. Värnamo har fortfarande en stark prägel av frikyrkighet. Svenska Missionsförbundet, Svenska Alliansmissionen och Pingströrelsen har här några av sina största församlingar inom länet. Även f d Helgelseförbundet (nu Nybygget - Kristen Samverkan) och Frälsningsarmén har en betydande verksamhet inom kommunen.

Den pietistiska riktningen inom väckelserörelsen ansåg att Guds ord även skulle predikas vid mindre sammankomster, konventiklar och då även av lekmän. Kyrkan utfärdade 1726 det s.k. konventikelplakatet som förbjöd sammankomster vid sidan av husandakten. År 1858 upphävdes konventikelplakatet, varvid de andliga väckelserörelserna kunde etablera sig under frihet. En förgrundsfigur inom pietismen var Emelie Peterson, kallad "Mormor på Herrestad" efter den herrgård i Kärda som hon bodde och verkade på under åren 1814 – 1859. I strid med konventikelplakatet anordnade hon regelbundet missionsböner på Herrestad och stödde lekmanpredikanter. Namnkunniga förkunnare som Peter Wieselgren, Peter Fjellstedt och Carl Olof Rosenius medverkade vid missionsbönerna. Hon satte sin nyevangeliska religiositet i praktisk handling då hon på Herrestad grundade en skola, Bergets skola invigd 1833, barnhem, arbetsförening, syförening och även bildade en nykterhetsförening. En relief föreställande Emelie Peterson återfinns idag nedanför herrgården, vid stranden av Herrestadssjön.

"Predikosjukan" eller "Roparrörelsen" hade en viss betydelse från början av 1840-talet och in på 1860-talet, speciellt i Västbo härad. Namnet sammanhänger med att män och kvinnor kom i extas under ett sömnlignande tillstånd och därunder ropade ut sina religiösa upplevelser. Rörelsen leddes av lekmannapredikanter, ofta kvinnor. Roparrörelsen hade en viss betydelse för utvecklingen av folkväckelsen, då man dels hade lekmannapredikan, dels sammankomster i konventikeln form.

De s.k. *"Rösterna"* eller *"Hopparna"* var efterföljare till *"Roparrörelsen"*. I början av 1860-talet antecknades i kyrkans handlingar att hoppare fanns i Bredaryds, Forsheda och Torskinge socknar.

Svenska Missionsförbundet bildades 1878 och samlade då nyevangeliska rörelser som orienterade sig mot frikyrklighet.

År 1919 bildades *Svenska Alliansmissionen*, en lågkyrklig rörelse med viss frikyrklig framtoning, vilken har haft betydelse i Jönköpings län.

Helgelseförbundet startade i början av 1890-talet evangelisk mission i Bredaryd, Värnamo och Fryele socknar. Förbundet predikade och praktiserade baptistiskt dop.

Pingströrelsen har sitt ursprung i USA. Rörelsen predikade omvändelse och baptistisk dop, och förkunnade andeutgjutelse i form av helbrägdagörelse och tungomålstalande. Rörelsen framträdde i Sverige för första gången 1907 och etablerade sig därefter snart i Jönköpings län. År 1920 påbörjade pingstförsamlingen sin verksamhet i Värnamo. På 1920-talet hölls pingstmöten i Bor i Voxtorp och på Ohs bruk i Gällaryd. År 1929 invigdes Filadelfiakapellet på Ångloksvägen i Bor. Filadelfiakapellet i Östra Gunnamo invigdes 1940, uppfört av pingstvännen från Ohs bruk.

Filadelfiakapellet i Östra Gunnamo, Gällaryd, invigt 1940

Väckelserörelsens och frikyrkorörelsens stora betydelse kan avläsas i de många bevarade bönehusen, missionshusen, frikyrkorna. Tidigast samlades man i hemmen eller i provisoriska lokaler. Uppförandet av för ändamålet byggda missionshus började under 1860-talet. Då etablerades missionshus bl a i Rydaholm och Värnamo. Under 1800-talets senare decennier uppfördes många missionshus. De var ofta placerade utanför sockenkärnan, i bebyggelsens utkant, kanske vid en korsväg. Den första generationens enkla bönehus utgjordes ofta av en faluröd, timrad

envåningsbyggnad med ingång på ena gaveln. De försågs senare med panel, och ingången förlades till ena långsidan. En del av dessa hade tidigare fungerat som skolbyggnader, t ex missionshusen i Hjälmköping och Lökaröd, båda i Rydaholm.

Interiör från det lilla missionshuset i Lökaröd, Rydaholm

Fröset Lundens missionshus i Hånger utgör idag ett av de mest välbevarade bönehusen inom kommunen.

Missionshusen får på sina håll en arkitektoniskt kyrkligare prägel mot 1800-talets slut. Fönster med spetsbågar, absidliknande utbyggnader på ena gaveln, placering av ingången på gaveln i stället för på långsidan är i detta sammanhang typiska drag. Frikyrkolokalerna i städerna fick en mer stadsmässig prägel. Värnamo Missionskyrka, uppförd 1937 - 1938 i Enehagen, speglar funktionalismens arkitekturideal med sin strama arkitektur och vita putsfasad.

I den inventering av frikyrkolokaler som länsstyrelsen påbörjade 1999 ingår närmare 90 byggnader, vilka har brukats eller fortfarande är i bruk inom Värnamo kommun. Många av de tidigare frikyrkolokalerna hyser idag en annan verksamhet än sin ursprungliga. De har blivit bostäder, bygdegårdar, lager. Dessa kan vara förändrade i större eller mindre utsträckning. Det finns också exempel på att det byggs nya frikyrkolokaler, där byggnader i tätorterna ersätter de mindre bönehusen på landsbygden. I Hånger uppfördes till exempel en ny Filadelfiakyrka 1999.

Bönehusen och frikyrkorna har i huvudsak varit rum för andlig verksamhet, men här kunde även ges plats för andra verksamheter inom bygdens sociala och offentliga liv.

Frälsningsarmén etablerade sig i Sverige via Värnamo. När järnvägslinjen Halmstad – Nässjö anlades i slutet av 1870-talet var en av järnvägsbyggarna bosatt i Värnamo, engelsmannen John Edward Billups. Denne kom att gästas av Bramwell Booth, son

till Frälsningsarméns grundare William och Catherine Booth. I ett numera försvunnet hus vid Ouchterlonygatan hade Hanna Ouchterlony sin bokhandel från 1878. Här höll Bramwell Booth frälsningsmöten samma år. Hanna Ouchterlony besökte familjen Booth i London och fick därefter uppdraget att påbörja Frälsningsarméns verksamhet i Sverige. År 1882 avhölls Frälsningsarméns första riktiga möte i Sverige, då på Ladugårdslandsteatern i Stockholm. Frälsningsarmén kom i Sverige att ha sin förankring i stadsmiljö.

Ett minne av Hanna Ouchterlonys gärning återfinns i Åbroparken i Värnamo, i form av Sten Ericsons skulptur i brons och sten från 1958. I reliefer på sockeln skildras armémöten mm.

År 1905 splittrades Frälsningsarmén i två organisationer, den svenska grenen respektive den engelska, Internationella Frälsningsarmén. Anledningen till splittringen var det som man betraktade som en centralstyrning från England i vissa trosfrågor. Svenska Frälsningsarmén förrättar t ex dop och firar nattvard. Således har Värnamo två kårlokaler. Den Internationella Frälsningsarmén, etablerad i Värnamo 1889, har sin kårlokal och armékyrka på Pilgatan 5 (Björnen 6). Kyrkan uppfördes 1910 och har numera en fasad i rött tegel efter den senaste om- och tillbyggnaden 1989. Svenska Frälsningsarmén etablerade sin verksamhet i Värnamo 1906. De har en anonymare armékyrka, inrymd i en villa från 1940-talet på Lasarettsgatan 12 (Träsket 3).

Frälsningsarméns kårlokaler ingår inte i ovanstående inventering av frikyrkolokaler i Jönköpings län.

Ordenshus

Vid 1800-talets början steg brännvinskonsumtionen i Sverige till en sådan nivå att den ansågs som ett akut samhällsproblem. Nykterhetsföreningar som förespråkade måttlighet i bruket av drycker bildades. Kyrkoherden Peter Wieselgren från Vislanda blev en framträdande gestalt inom rörelsen och reste landet runt på agitationsresor. När frikyrkorörelserna, vilka förespråkade nykterhet, etablerade sig drog de till sig många nykterhetsanhängare.

Under 1880-talet bildades helabsolutistiska nykterhetsrörelser. De olika sammanlutningarna, nykterhetslogerna, uppförde ordenshus för sin mötesverksamhet. Ordenshus är inte vanligt förekommande i Värnamo kommun, liksom inte i Jönköpings län på det hela taget. Frikyrkolokalerna var ju desto fler i antal och eftersom även frikyrkorna förespråkade nykterhet, fanns det möjligen inte något större behov av att bilda nykterhetsloger och därmed uppföra möteslokaler enkom för denna verksamhet.

I Bredaryds tätort återfinns ett nyligen restaurerat ordenshus, vilket idag fungerar som bygdegård.

Folkets Hus och Folkets Park

Under 1880-talet hade den politiska och fackliga arbetarrörelsen sitt tidiga starka tillväxtskede och Sveriges socialdemokratiska arbetarparti bildades. I Jönköpings län organiserade sig arbetarrörelsen förhållandevis sent. I sitt tidigaste skede hyrde arbetarrörelsen in sig i andra lokaler för att bedriva sin verksamhet. Med ideella insatser skaffade man sig en bit in på 1900-talet egna mötes- och festlokaler.

I Värnamo bildades den första fackföreningen, Jern- & Metallarbetareförbundet 1902, vilken följdes av andra fackföreningar. Efter att ett antal år ha haft sina möten i provisoriska lokaler, började medlemmarna att 1908 teckna andelar till en egen samlingslokal. Ett Folkets Hus uppfördes på Verkstadsgatan. Folkets Hus-byggnaden vid Viadukten invigdes 1960, ritad av arkitekt Gunnar Gräslund, Stockholm. Byggnaden blev en plats för möten, fester och studier. Den innehöll bl a fackföre-

ningsexpeditioner och bibliotek. 1998 såldes Folkets Hus till en privatperson och en renovering påbörjades. Hösten 1999 återinvigdes det som Kulturhuset Cupolen, inrymmande bl a stadsbibliotek.

Folkets Park-anläggningar byggdes i Värnamo och i Rydaholm som samlingsplatser för nöjen, underhållning, kultur och möten. Dansrotunda, lottstånd, servering och teaterlada blev här som i andra parker typiska inslag.

År 1914 tog logen Verdandi upp frågan om anläggandet av en Folkets Park i Värnamo. Det uppdrogs åt Byggnadsföreningen Framtiden att utreda förutsättningarna och samma år arrenderades mark i stadens västra utkant, tillhörande Västhorja Lillegård. Den 1: a maj kunde parken öppna för allmänheten. År 1919 friköptes marken. Serveringspaviljongen tillkom 1924, 1927 invigdes den överbyggda dansrotundan och 1936 friluftsteatern.

Folkets Park i Värnamo hade sin storhetstid på 1930-, 1940- och 1950-talen. Liksom andra Folkets Park-anläggningar i landet så har den i Värnamo under senare decennier fått känna av en minskad popularitet och framtiden är oviss. Fritidsvanorna och nöjes- och kulturutbudet har förändrats och tagit sig nya former. Parken drivs av Stiftelsen Folkets Park. År 1998 ansökte man hos länsstyrelsen om byggnadsminnesförklaring av parken. Ansökan avsågs med motiveringen att det finns andra betydligt mer välbevarade folkparker såväl i länet som i landet.

Folkets Park i Rydaholm anlades 1930 – 1931 i en glänta i skogen i den södra delen av samhället, av stenarbetare från Hjortsjö och av SAP (Sveriges socialdemokratiska arbetareparti). Detta berättas på den minnessten i svart diabas, bruten i ett av stenbrotten runt Galtasjön som står inne i parken. I parken finns en dansrotunda, numera inbyggd. Den gamla biljettkuren finns bevarad, men är inte i bruk.

Folkparkerna har haft en unik roll i svensk samtidshistoria under 1900-talet.

Apladalen och hembygdsgårdarna

"De svuro kärlek och evig tro, i Apladalen i Värnamo." Så lyder en av raderna i det skillingtryck från 1898 som beskrev Petter och Emmas kärlekspromenad och som en gång gjorde Apladalen så omsjungen och bekant för en större allmänhet.

År 1920 bildades Värnamo hembygdsgård, med uppgiften *"att inom Värnamo Köping med omnejd verka för att kärleken till hembygden höjes och kunskapen därom vidgas"* (Värnamo hembygdsgårds stadgar, 7 maj, 1920). Föreningen hade vad vi idag skulle kalla ett modernt kulturmiljöperspektiv på sin bygd: *"Att dess säregna natur och kultur skyddas och så vitt möjligt, att underhålls-, omdanings- och nybyggnadsarbeten utföras i samklang därmed."* År 1923 blev det aktuellt att utse en kommitté som fick till uppgift att finna en lämplig byggnad för förvaring och utställning av de insamlade föremålen. En ryggåsstuga från 1700-talets första hälft, hämtad från Törestorps by i Åsenhöga socken i nuvarande Gnosjö kommun förvärvades och kom på plats 1924. Av Värnamo prästgård fick föreningen arrendera mark i Apladalen, vilket redan var ett populärt promenadområde för Värnamoborna. Genom parken slingrar sig Kröcklebäcken.

Ryggåsstugan följdes 1925 av en loftbod med svalgång på gaveln, från Hjalshammar. En serveringspaviljong byggdes och nu kunde Hembygdsmuseet högtidligen invigas av länets landshövding. År 1926 fick föreningen som gåva en linbastu från Älgaryd i Gällaryds socken. Värnamos gamla traditioner som marknadsstad representeras sedan 1927 av "Kajsas stuga", en bod från den rad av marknadsbodas som tidigare låg längs Boagatan.

Ett trädrageri kom på plats 1928. Detta var en byggnad som representerade en näring som var typisk för den småindustriella verksamheten i länets västra delar. Även denna förvärvades från Åsenhöga socken. År 1929 förvärvades Mistelås gamla prästgård, också den från en plats utanför nuvarande Värnamo kommun. Prästgården fick sällskap av en svalgångsbod från Vittaryds socken i nuvarande Ljungby kommun. Promenadstigar anlades, marken rensades och hagar med djur kom på plats. Senare har fler byggnader tillkommit. Apladalen blev platsen för fosterländska fester, artistuppträdanden, teaterföreställningar mm. Här spelades filmen "Smålänningar" in 1935, där förstås visan "Apladalen i Värnamo" sjöngs. Ett allt tyngre ekonomiskt ansvar för hembygdsföreningen medförde att Värnamo stad 1957 övertog Apladalsområdet från Värnamo Prästgård och 1967 överläts även byggnaderna till staden. Behovet av en utveckling av verksamheten i Apladalens hembygdspark medförde att Apladalskommittén bildades 1996.

Hembygdsföreningarna i Värnamo kommun bildades i allmänhet under 1930- och 1940-talen, i kölvattnet av tidens nationella strömningar och samhällsförändringar. Hembygdsrörelsen som hade fått sitt stora genombrott på 1920-talet, gav upphov till en typ av kulturminnesvårdande museer, hembygsgårdarna. Vid anläggandet av hembygdsgårdarna kunde förvärvet av byggnader bli slumpartat och exempel finns på att man hämtade byggnader från platser såväl utanför socknen som utanför länet. Byggnaderna placerades i allmänhet ganska fritt i förhållande till varandra, mer sällan i en komplett gårdsstruktur. Lika viktigt som att bevara för trakten typiska byggnader och sammanhang, blev att hembygdsgården skulle kunna fungera som samlingsplats. Påtagligt är att hembygdsgårdarna eller hembygdsparkerna ibland anlagts på ett område med befintliga fornlämningar från yngre järnålder, som t ex i Hamra, i Dannäs, i Kärda, i Horda, i Rydaholm och i Tännö.

Bredaryds hembygdsförening bildades 1935. År 1938 flyttade man den första byggnaden, en ryggåsstuga från Eskilstorp, uppförd 1826, till hembygdsgården mitt i samhället. Denna följdes bl a av en enkelstuga, Kärrastugan, från 1800-talets förra hälft, vilken gjort tjänst som torp under Annebergs säteri. År 1988 kompletterades byggnaderna med "Pelles stuga", en mekanisk verkstad uppförd av Per Nyman 1934 och med de ursprungliga inventarierna bevarade. Förutom hembygdsgården i Bredaryd förvaltar man sedan 1962 torpet Lien, en ryggåsstuga från 1700-talet, på hembygdsgården i Hamra.

Dannäs hembygdsförening bildades 1948, med som första mål att förvärva och bevara socknens enda kvarvarande ryggåsstuga från Berget, Stora Stafshult. Hembygdsgården invigdes 1954. Till byggnaderna hör bl a en bod från 1700-talet med svalgång på långsidan och en smedja från 1800-talets andra hälft. Till hembygdsföreningen hör även det sockenmagasin som återfinns norr om Dannäs kyrka, troligen från 1800-talets första hälft och flyttat från Dannäs säteri.

Forsheda hembygdsförening bildades 1974. När Forsheda hembygdsförening nu flyttar byggnader till den nyanlagda hembygdsparken söder om kyrkan, frångår man egentligen de senaste decenniernas inriktning inom hembygdsrörelsen, nämligen att tillvarata en byggnadsmiljö på dess ursprungliga plats.

Fryele hembygdsförening bildades 1945, med Fryelesonen överståthållare Torsten Nothin som initiativtagare. År 1946 fick föreningen som gåva en tomt på Hallagården, väster om kyrkbyn och hembygdsgården kunde nu börja byggas upp. Till byggnaderna hör bl a en bod från 1700-talet med svalgång på gaveln, flyttad från

Packebo i Hagshults socken och en linbastu från 1800-talets förra hälft, flyttad från Staplehult. Hembygdsgården har bl a initierat inventering av träd och skyltat dem.

Gällaryds hembygdsgård bildades 1942. Hembygdsgården har ovanligt nog växt fram kring en befintlig byggnad, den gamla prästgården från 1700-talets mitt som ligger kvar på sin ursprungliga plats. En tobakslada utgör en byggnad av det ovanliga slaget. Denna är flyttad från Lundholmens gård i Ugglekull. Hembygdsgården äger även en torpstuga i Ångåsen, en enkelstuga från 1860-talet, ursprungligen hemmahörande i Gölsbo.

Hångers hembygdsgård bildades 1948. Hembygdsgården ligger nordost om Hånger. Den gårdslignande miljön innehåller bl a en dubbelkammarstuga från 1850-talet, flyttad från Stora Ryd. En ladugård i skiftesverk och med halmtak, utrustad med en tröskvandring, är flyttad från Norra Ryd. En bod som står kvar i ursprunglig miljö i Norra Ryd tillhör hembygdsgården.

Ladugård med halmtak, flyttad från gården Norra Ryd till Hångers hembygdsgård

År 1939 då *Kärda* hembygdsgård bildades, hade redan en hembygdsgård börjat byggas upp en bit väster om kyrkan. Till hembygdsgården hör bl a en ryggåsstuga, Inga i Grönskogs stuga från Källunda, vilken tidigare tjänstgjort som soldattorp. På hembygdsgården finns en komplett utrustning för sjö- och myrmalmsupptagning, malm som bearbetades vid Gamla Åminne bruk i Kärda.

Nydala hembygdsgård bildades 1946. Hembygdsgården förvarar sina samlingar i de sedan tidigare befintliga byggnaderna, sockenmagasinet från 1773 och kyrkstallarna från 1935 vid Nydala kyrka.

Rydaholms hembygdsgård bildades 1932. Året därpå började en hembygdsgård att byggas upp i den östra delen av Horda, på platsen för ett höggravfält från yngre järnålder (fornlämningar nr 128 och 129). Bland byggnaderna återfinns den unika lägerhyddan från 1841, dvs. en hydda med taktäckning av råghalm. Denna fyllde tillsammans med många likadana en funktion som förläggning vid de militära övningarna på exercisplatsen Kronobergshed i Kronobergs län. Ett skolhus från Skaftarp, invigt 1879 som den första stationära skolbyggnaden i denna del av socknen, flyttades till hembygdsgården 1968. På ursprunglig plats i Skaftarp ligger en

kvarn från 1800-talets början som förvaltas av hembygdsföreningen. Kvarnmaskineriet i kvarnbyggnaden är bevarat.

År 1972 bildades *Torskinge* hembygdsförening. Hembygdsgården, i en enebacke sydväst om kyrkan, rymmer bl a en rekonstruerad bronsåldersgrav från 1500 – 1000 f Kr, bortschaktad efter en arkeologisk undersökning i Slättö åren 1973 – 1974. Såväl enkelstugan som ladugården på hembygdsgården har sitt ursprung utanför socknen.

Så sent som 1986 bildades *Tånnö* hembygdsförening. Sina samlingar har man i det före detta ålderdomshemmet Karlsrunder i Norrtorp. Hembygdsgården ligger på platsen för ett gravfält från yngre järnålder (fornlämning nr 23).

Voxtorps hembygdsförening bildades 1933 och samma år började hembygdsgården sydväst om Voxtorps kyrka att anläggas. Den första byggnaden, en framkammarestuga från 1720-talet, flyttad från Lilla Björkekulla, fungerade till en början som församlingshem och bygdegård.